

P. ӨМІРТАЙ

ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨШІ-ҚОНЫ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ОРАЛМАН МӘРТЕБЕСІН БЕРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТИЛЕРИ

Алғы сөз

Атамекенге оралу шеттегі қазақтардың ежелгі аңсаган арманы болатын. Ол арман шеттегі әрбір қазақтың жүргегіне қан арқылы саналы түрде жетпіл отырды. Тіптен қандай да бір мүмкіндік тұа қалса, Атамекенге оралу қажеттігін сәби жүргегіміздің өзі билетін, қалаитын еді. Себеб, ата-анамыз бізді сондай саналы рухнен тарбиеледі. Отанга оралуды аңсаумен өткен қанша буын үрпаққа Отанның қасиетті топырагы бұйырмады десеңізші!

Біз бақыттымыз! Себебі, ата-бабамыздың ежелгі арманының орындалғанына күә болып отырмыз. Осы орайда президенттіміз Н.Ә. Назарбаевқа күні бүгінге дейін әлемдегі еki мемлекеттің (Израиль мен Қазақстан 21 гасырда репатриация саласында іс жасап жатқан екі-ақ мемлекет. 20 гасырда бұл мемлекеттер қатарында Германия бар болатын.) бірі ретінде репатриациялаумен үздіксіз айналысып, нағиженің құқықтық саясат жүргізіп отырғанына

алғысымды білдіргім келеді. Ал сол Елбасымызың оңды саясатын қолдан, Отанға оралуға шешім қабылдан, елге оралған ағайындарды Отанға оралуының 20 жылдығымен шын жүректен құттықтаймын. Елбасымыз аман, еліміз тыныш, бауырымыз бүтін болсын! Әлі де болса елге оралатын шеттегі қандастарымызың қадамы құтты бола берсін. Өс, өрбі, Қазағым!

Оралман атауы Қазақстан қоғамына егемендік таңымен бірге енген ұғым болып табылады. Себебі тәуелсіздік таңы атқан сәттен-ақ, шеттегі қазақ қандастарымыз Отанға оралуға мүмкіншілік алып, аңсаган Атамекеніне қоныс аударды. Шеттегі ағайындардың Отанға оралуына бірден – бір себеп, Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алуымен қатар, Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың көші-қон саласында жүргізген онды саясаты мен ерекше дипломатиялық ұтымды қадамдарымен астасып жатыр.

Халықаралық қатынастың субъектісіне айналған, мемлекеттің шет елдермен халықаралық қатынасқа тұсу құқығына ие болды. Бұл қатынастардың ішінде қандастарды Отанға оралту мақсатында жасалған екіжақты келісім-шарттар да бар. Оған дәлел, 1990 жылдары елімізге репатриацияланған шеттегі қандастарымызың осындай екіжақты келісім-шарттың негізінде Отанға оралғандығы. Екіжақты еңбек келісім-шарты негізінде жас мемлекетке еңбек күші қажет деген желеумен Отанға оралу дәл сол 1990 жылдардағы репатриацияның ерекшелігі болып табылады. Алғашқы қадам Монголия мен Қазақстан арасында бекітілген Екіжақты еңбек шарты болды. Осы шарттың негізінде Отанға алғашқы болып Монголиядағы белгілі зиялды қауым өкілдері мен арнайы маман иелері оралды. Отанға оралған осы қауымның ішінде 9 баласымен бірге менің әкем – Мәдекейұлы Өміртай мен анам Апендікызы Зейнелхан да болды.

Бұл Екіжақты жасалған еңбек шарты – шеттегі қазақтарды Отанға репатриациялау мақсатындағы еліміздің құқықтық саясатындағы алғашқы қадам болды десек те артық болмас. Кейіннен осы үрдіс Қытай Халық Республикасы, Түркия, Иран, Ауғанстан, Ресей, Өзбекстан, Түркіменстандағы отандастарға қатысты өз жалғасын тапты.

Ал 1993 жылдан бастап көшіп келу квотасы бөлініп, сол негізде репатриациялау жаңа карқында жолға қойылды. Ал көшіп-келу квотасы бойынша келсім жасалмаған мемлекеттердегі қандастарымыз Отанға өз күшімен орала бастады. Мәселен, Қытайдан т.б.

Репатриациялау саласына қатысты алғашқы нормативтік құқықтық құжат 1992 жылы 26 маусымда қабылданған Қазақстан Республикасының «Иммиграция туралы заңы» болып табылады [1]. Бұл заң этникалық қазақтардың көшіп келуінің ұйымдық-құқықтық мақсатын қамтамасыз ету, реттеу, оларға жаңа қонысында үйлесіп кетуіне жағдай жасаудың негіздерін қарастырды.

1997 жылы 13 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Халықтың көші-қони туралы заңын қабылдады. Бұл құжат мемлекет өміріндегі көші-қон мәселелерін реттейтін негізгі құжатқа айналды. Осы заңда «репатриант-оралман» ұғымына алғаш рет анықтама берілді: «Репатриант (оралман) – жалпы саяси құғын-сүргін актілері заңсыз реквизициялау, күштеп ұжымдастыру, ізгілікке жат – өзге де іс-әрекеттер салдарынан тарихи отанынан тыскары жерге қуылған және азаматтығынан айрылған, Қазақстан Республикасына тұрақты тұру мақсатымен ерікті тұрде қоныс аударған байырғы ұлт адамы, сондай-ақ оның ұрпақтары» [2].

Ал 2002 жылы наурызда «Халықтың көші-қон туралы» заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, Заңның 1-бабына сәйкес оралман дегеніміз ұлты қазақ, азаматтығы жок, Қазақстанда тұрақты мекендеуге келген шетелдіктер болып табылады [3].

2007 жылы ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің 27 қыркүйектегі № 224-Ф бұйрығы: «Оралман мәртебесін беру ережесі» бекітілді.

Ал, 2011 жылы 22 шілдеде жаңадан «Халықтың көші – қон туралы ҚР заңы» (әрі қарай- Заң) қабылданды. Осы Заңның 1- бабының 13-тармағына сәйкес: «оралман – тарихи отанында тұрақты тұру мақсатында Қазақстан Республикасына келген және осы Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған, Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде одан тыс жерде тұрақты тұрган этникалық қазақ және оның Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан кейін одан тыс жерде тұрган және тұрақты тұрган ұлты қазақ балалары» [4]. Осы анықтамаға көз жіберер болсақ, «белгілеген тәртіппен тиісті мәртебе алған» деген сөздер кездеседі. Бұл оралман деген атаудың қолданылу мүмкіндігін анықтауға негіз болады. Заңға сәйкес «оралман» деген ұғымның құқықтық ғұмыры 1 жыл. Ендеше біз шеттегі келген ағайындары «оралман» деп атамай, осы заңға сәйкес «этникалық қазақ» деп атауды үрдіске айналдыруымыз қажет. Құқықтық санамыздың көрінісі осыдан көрінері хақ.

Заңға сәйкес 17- бабында оралмандардың мынадай 2 санаты анықталған:

1) оралмандардың көшіп келу квотасына енгізілген оралмандар; 2) оралмандардың көшіп келу квотасынан тыс Қазақстан Республикасының аумағына өз бетінше келген және Қазақстан Республикасының аумағында тұратын оралмандар [4].

Оралман деп танылу үшін тиісті мәртебені алудың тәртібі де осы Заңда қарастырылған. Мұндағы ерекшелік жоғарыда біз атап өткен оралмандардың екі санатына қатысты олардың өзара ерекшеліктері бар. Мәселен, Қазақстан Республикасының аумағына өз бетінше келген және Қазақстан Республикасының аумағында болатын этникалық қазақтар халықтың көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті органның аумақтық бөлімшелеріне оралман мәртебесін беру және (немесе) оралмандардың көшіп келу квотасына енгізу туралы өтініш береді. Ал, Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерде тұратын этникалық қазақтар: 1) Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемелеріне Қазақстан Республикасының аумағында тұруы ықтимал жерін көрсете отырып, оралмандардың көшіп келу квотасына енгізу туралы; 2) Қазақстан Республикасының аумағына келгеннен кейін халықтың көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті органның аумақтық бөлімшелеріне оралман мәртебесін беру туралы өтініш береді.

Өтініште Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылмайтын барлық отбасы мүшелері: 1) жұбайы (зайыбы); 2) өтініш берушінің және жұбайының (зайыбының) ата-аналары; 3) балалары (оның ішінде асырап алған балалары) және олардың отбасы мүшелері; 4) некеде тұрмайтын, ата-анасы бір және ата-анасы бөлек аға-інілдері мен апа- сіңлілері (карындастары) көрсетіледі [4].

Оралман мәртебесінің берілуі шетте тұратын этникалық қазақтар үшін оралмандардың көшіп келу квотасына енгізілгенен кейін жүзеге асатын үрдіс. Себебі Заңның 20-бабының 9-тармағында былай делінген: Халықтың көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті органның аумақтық бөлімшесі оралмандардың көшіп келу квотасына енгізу жөніндегі комиссияның этникалық қазақты оралмандардың көшіп келу квотасына енгізуге келісу туралы бұдан бұрын қабылданған шешімін ескере отырып, өтініш жасаған күннен бастап бес жұмыс күні ішінде өтініш беруші мен оның отбасы мүшелеріне оралман мәртебесін береді, оралман күәлігін тапсырады және шешім қабылдау үшін оралмандардың тізімін оралмандардың көшіп келу квотасына енгізу жөніндегі комиссияға жібереді. Ал Қазақстан Республикасының аумағына өз бетінше келген этникалық қазақтар Заңның 21- бабының 1-тармағына сәйкес: «Халықтың көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті органның аумақтық бөлімшесі Қазақстан Республикасының аумағына өз бетінше келген этникалық қазақтардың оралман мәртебесін беру туралы өтініштерін олар тіркелген күннен бастап бес жұмыс күнінен кешіктірмейтін мерзімде қарайды және шешім қабылдайды [4]. Бұл жерде «олар» деген сөз этникалық қазақтардың берген өтініштеріне қатысты қолданылып тұр ма, әлде этникалық қазақтардың тіркелген күніне қатысты қолданылып тұр ма ажырату қыын. «Тіркелген күннен бастап 5 жұмыс күнінен...» деген сөз тіркестері өз бетінше келген этникалық қазақтардың оралман мәртебесін беру туралы өтініштерінің тіркелген күнінен бастала ма, әлде этникалық қазақтың өзінің тіркеуге тұрғандағына қатысты қолданылып тұр ма түсініксіз. Бұл бапта нақтылық орын алмаған. Соңдықтан да тиісті қатынаста бұл ережені қолдануда жаңылысуға алып келуі мүмкін.

Оралман мәртебесін беру туралы шешім қабылданған жағдайда, халықтың көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті органның аумақтық бөлімшесі Қазақстан Республикасының аумағына өз бетінше келген этникалық қазаққа және оның отбасы мүшелеріне оралман күәлігін береді.

ҚР Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы заңына [5] сәйкес шетелдік ҚР аумағына келгенде өзінің төлем қабілеттілігін раставы тиіс, ал этникалық қазақтар мен олардың отбасы мүшелері Қазақстан Республикасының аумағына келген кезде өздерінің төлем қабілеттілігінің растамасын ұсынудан осы Заңның 23- бабына сәйкес босатылады.

Оралман мәртебесін алған адамдар мен олардың отбасы мүшелері:

1) оралмандарды бейімдеу және ықпалдастыру орталықтарында тегін бейімдеу және ықпалдастыру қызметтерін көрсетумен;

2) Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласындағы заңнамасына сәйкес медициналық көмекпен;

3) Қазақстан Республикасының азаматтарымен бірдей мектептерде және мектепке дейінгі ұйымдарда орындармен, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындастын көлемде техникалық

және кәсіптік, ортадан кейінгі және жоғары білім беретін оқу ұйымдарына оқуға түсуге бөлінген квотаға сәйкес білім алу мүмкіндігімен;

- 4) Қазақстан Республикасының азаматтарымен тең әлеуметтік қорғалумен;
- 5) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жұмыспен қамтуға жәрдемдесумен қамтамасыз етіледі [4].

Заңның 23-бабының 4-10-тармақтарына сәйкес оларға берілетін жәрдемдер, құқықтар мен міндеттер қарастырылған. Яғни орламандардың құқықтық мөртебесі анықталған. Мәселен, орламандарға жеке қосалқы шаруашылығын жүргізу, бағбандықпен айналысу және саяжай құрылышы үшін Қазақстан Республикасының жер заңнамасына сәйкес ауылдық елді мекендердің ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерінен, көшіп келушілерге арналған жер қорынан, арнаулы жер қорынан және босалқы жерлерден жерді уақытша өтеусіз пайдалану құқығымен жер участекелері беріледі. Сонымен қатар орламандарға шаруа немесе фермер қожалығын және тауарлы ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерден, арнаулы жер қорынан, көшіп келу жер қорынан және босалқы жерден уақытша жер пайдалану құқығымен жер участекелері беріледі.

Жергілікті атқаруши органдар Қазақстан Республикасына орламандардың көшіп келу квотасынан тыс қоныс аударған орламандар мен олардың отбасы мүшелеріне тұрақты тұрғылықты жеріне жол журу және мулкін тасымалдау шығындарын қамтитын біржолғы жәрдемақыларды белгілеуі мүмкін .

Орламандардың көшіп келу квотасына енгізілген орламандар мен олардың отбасы мүшелеріне осы баптың 1, 2 және 3-тармақтарында көзделген, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындастырын тәртіппен берілестін женілдіктерден, өтемакылардан, жәрдемақылар мен әлеуметтік көмектің өзге де түрлерінен басқа мынадай қосымша женілдіктер:

1) қоныстандыру өніріне қарай сарапланған және алғашқы бейімдеу, тұрақты тұрғылықты жеріне жол журу және мулкін тасымалдау шығындарын қамтитын біржолғы жәрдемақы төлемі беріледі;

2) тұрғын үй сатып алуға қаражат бөлінеді немесе тұрғын үй салуға, қалпына келтіруге немесе сатып алуға женілдікті кредиттік қарызы алады.

6. Орламандардың көшіп келу квотасына енгізуге келісім алған этникалық қазактар мен олардың отбасы мүшелері, сондай-ақ орламандардың көшіп келу квотасына енгізілген орламандар мен олардың отбасы мүшелері Қазақстан Республикасының аумағына келген кезде, көлік құралдарын қоспағанда, жеке мулкіне кеден төлемдерін төлеуден босатылады.

7. Орламандардың көшіп келу квотасына енгізілген орламандар біржолғы жәрдемақы мен тұрғын үй сатып алуға арналған қаражатты тек қана Қазақстан Республикасының азаматтығына қабылданғанинан кейін, отбасының ұлты қазақ емес мүшелерінен басқа, отбасының кәмелетке толған мүшелерін қоса алғанда, жеке басын күәландыратын құжаттарын ұсынуы бойынша алыу мүмкін.

8. Орламандардың көшіп келу квотасына енгізілген орламандар Қазақстан Республикасының азаматтығын алудан бас тартқан жағдайда біржолғы жәрдемақы мен тұрғын үй сатып алуға арналған қаражат есептелмейді және (немесе) төленбейді.

9. Оралман немесе оның отбасы мүшесі орламандардың көшіп келу квотасына енгізілгеннен кейін қайтыс болған жағдайда отбасының мүшелеріне немесе оралманға біржолғы жәрдемақы мен тұрғын үй сатып алуға арналған қаражат олардың Қазақстан Республикасының азаматтығын алушындағы қарамастан төленеді.

10. Орламандардың көшіп келу квотасына енгізілген орламандар, оларға осы баптың 5-тармағының 1) және 2) тармақшаларына сәйкес төленген біржолғы жәрдемақы мен тұрғын үй сатып алуға арналған қаражатты:

1) Қазақстан Республикасында тұрған алғашқы үш жылдың ішінде орламандардың көшіп келу квотасын алған кезде қоныстану үшін белгіленген өнірден тыс жерге өзінің ерік қалауымен өз бетінше ішкі көшіп-конған жағдайларда;

2) оралман мәртебесін алған күннен бастап бес жылдың ішінде Қазақстан Республикасының шегінен тыс тұрақты тұрғылықты жерге кететін болса, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындастырын тәртіппен мемлекетке өтеуге міндетті [4] .

Заңның 25- бабына сәйкес оралман мәртебесі 2 негіз бойынша тоқтатылады:

- 1) оралман Қазақстан Республикасының азаматтығын алғаннан кейін;

2) егер ол Қазақстан Республикасының азаматтығына қабылдау туралы өтініш бермеген болса, оралман мәртебесін алған күннен бастап бір жыл өткен соң тоқтатылады [4].

Заңда оралман мәртебесін беру туралы өтініш жасау үшін этникалық қазақ ең әуелі тұрғылықты мекенде тіркелуі қажет. Бірақ та осы тіркеу мәселесі әлі күнге кедергі тудырып келеді. Себебі елге келген этникалық қазақтар тіркелетін мекен-жай таппай өуреге түседі. Соңдықтан да менің мынадай ұсынысым бар: Этникалық қазақтар егер оралман мәртебесін алғысы келсе немесе Қазақстан Республикасының азаматтығын алғысы келіп өтініш берсе, оларды тіркеу ісін жергілікті уәкілдепті көші-қон мекемелерінің құзіретіне жатқызылған мекен-жайда жүзеге асыру қажет деп санаймын. Осы және жоғарыда атап өткен Заңның түсініксіз тұстары бойынша мәселелерді анықтап алып, Заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер қабылдау арқылы мәселелердің шешімін табуға жол ашуға болады.

ӘДЕБИЕТ

1 Қазақстан Республикасының «Иммиграция туралы заңы» 1992 жылды 26 маусым / КР ПА. 5-Н-қ., 1-т., 675-іс. 34-36-пп.

2 Халықтың көші-қоны туралы 1997 жылғы 13 желтоқсандағы КР Заңы // Қазақстан Республикасының Парламентінің Жарышы. - 1997. - № 24, 341 - қ.

3 «Халықтың көші-қоны туралы» 1997 жылғы 13 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстан Республикасының Парламентінің Жарышы. - 1997 ж., - № 24, 341 – қ.; - 2001 ж., - № 8, 50 - қ., - № 21-22. 285-қ., - № 24. 338-қ.; - 2002 ж.

4 «Халықтың көші-қоны туралы» 2011 жылғы 22 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы Астана, Ақорда, 2011 жылғы 22 шілде №477-IV КРЗ.

5 Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы КР 1995 жылғы 19 маусымдағы № 2337 Заңы // Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің Жарышы. № 9-10, 68 - қ., Қазақстан Республикасының Парламентінің Жарышы. - № 227 Заңы.

Резюме

Изучаются особенности репатриаций этнических казахов на Родину в 1990 годах и вопросы о предоставления им статуса оралмана. Дан анализ новому закону РК «О миграции населения» от 22 июля 2011 г., по вопросам о статусе оралманов.